
Eseji

Izvorni znanstveni članak
323.1

Nacija i nacionalizam kao temeljni fenomen političkoga

ZVONKO POSAVEC*

Sažetak

Autor polazi od prihvaćene činjenice kako se moderna nacija formirala u tijeku Francuske revolucije. On ispituje političke konzekvencije nastanka moderne nacije i nacionalizma i postavlja tezu kako nije moguće dati njihovu opću definiciju, nego je njihovu ulogu, kao i teoretsko oblikovanje, moguće razumjeti samo iz društvenopovijesnog konteksta. Autor izlaže najprije povijesnu ulogu nacije u formiranju francuske, američke i njemačke države, a zatim objašnjava sistematsku ulogu nastanka nacije u formiranju modernih društava. Na kraju autor primjenjuje svoj teoretski model istraživanja nacije na Hrvatsku.

Helmut Plessner je u svojoj slavnoj knjizi *Die verspätete Nation* naciju razumio kao povijesni fenomen. On je pokušao najprije shvatiti kako su Nijemci postigli svoj vlastiti identitet i zašto je formiranje njemačke nacije imalo utjecaja na nastanak nacionalsocijalizma. Njegova je teza bila da se njemačka nacija nije samo kasno već i drukčije formirala nego druge nacije (Prpić, 1996.). Dok su se zapadnoeuropske nacije (npr. francuska nacija) stvarale nasuprot apsolutističkoj monarhiji, njemačka se nacija oformila na temelju kulture u okviru carstva koje je bilo, kako Plessner kaže, “velika moć bez ideje države” (Plessner 1974, 43). Ova je teza točna, ali ona nedovoljno ističe kako je pojam nacije genuino pojam političke sfere, njoj pripada i unutar nje se kreće. Želio bih najprije pokazati kako je ovaj pojam nastao i koju je ulogu odigrao u oslobodilačkom ratu u zemljama srednje i južne Europe, s posebnim osvrtom na situaciju u Hrvatskoj.

U literaturi o naciji i nacionalizmu postoji suglasnost oko jedne točke: svi teoretičari, naime, smatraju da je Francuska revolucija 1789. odigrala odlučujuću ulogu. “Volja spram nacije”, tako sudi već Friedrich Meinecke u svojoj slavnoj knjizi *Weltbürgertum und Nationalstaat* (1907.), “najprije je

*Zvonko Posavec, redovni profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu na predmetu Političke teorije i političke institucije.

zahvatila francusku naciju, a tek u 19. stoljeću njemačku i talijansku naciju i ova volja spram nacije vodila je do novooblikovanja velikih nacija država na kontinentu” (Meinecke 1962., 12). Francuska je revolucija za Hansa Kohna u njegovoj ne manje poznatoj knjizi *Die Idee des Nationalismus* (1950., 21), “prva velika objava nacionalizma”. “S francuskom revolucijom započinje zbiljska povijest nacionalizma”, pisao je H. A. Winkler (1985, 5). I, napokon, Peter Alter rezimirao je ovo mišljenje ovako: “Prema vladajućem mišljenju postoji nacionalizam u modernom smislu tek od revolucionarnog preokreta u drugoj polovici 18. stoljeća. Zemlja njegova rođenja je Francuska. Novo je bilo u nacionalnoj svijesti Francuza nakon 1789. da je ona bila čisto sekularna kao i izraz i instrument jedne političke mobilizacije masa. Nakon francuske revolucije razumije se stoga pod nacionalizmom jedan politički pokret nošen širokim slojevima čije vezanje uz naciju objavljeno je za najvišu društvenu obavezu uopće i samoodređenje nacije borilo se za samoodređenje u nacionalnoj državi” (Alter 1985., 60).

Kad danas govorimo o pojmu nacije i nacionalizma, tada gotovo uvijek mislimo na pojam koji je oblikovan političkim iskustvom prve polovice našega stoljeća, a prije svega ga vezemo s njemačkom poviješću, posebice s nacionalsocijalizmom. Nacionalsocijalizam razumije se kao ideologija nacionalne netolerancije i agresivnosti. Međutim, ne postoji samo šovinistički nacionalizam, nego također nacionalni pokreti koji su usmjereni na nacionalno oslobođenje i samoodređenje. Diskusije stavljaju u pitanje, s jedne strane, nužnost nacionalnog identiteta, one ga razmatraju kao relikvijsku prepreku na putu prema multikulturalnom društvu, a s druge strane, gleda se na naciju i njoj pripadnu nacionalnu svijest kao neophodni preduvjet mogućnosti političke djelatnosti društva. Odatle proizlazi dvostruki stvav prema naciji: pojam je u političkom svagdašnjem govoru opterećen njegovom negativnom konotacijom, dok se u znanosti udomaćila neutralna primjena riječi koja uključuje sve forme nacionalizma, kako demokratskog tako i nedemokratskog. U ovoj situaciji postoji naročiti duhovno-politički interes da se iz temelja pojasni pojam nacije.

Skicirat ću dva puta u razmatranju nacije u pokušaju njezina osvjetljenja: jedan je povijesni (1), a drugi sustavni (2).

1. Nacija je historijsko-politička tvorevina vezana uz sasvim određenu situaciju. Stoga ne postoji nikakav preegzistirajući pojam nacije, na temelju kojeg bi se mogla izvršiti tvorba svijesti. U svom nastajanju nacija sama određuje značajke koje je konstituiraju (Bubner).

Francuska nacija nastala je u tijesnoj povezanosti s Francuskom revolucijom. “Treći stalež”, koji je postao svjestan samoga sebe i koji je postigao bogatstvo i obrazovanje, imao je i našao svijest svoje zajedničke pripadnosti u tome da se pripadnici toga staleža osjećaju građanima Francuske, *citoyen français*. Te su promjene bile pripremljene

centarlizirajućom politikom francuskih kraljeva i njihovih ministara, koji su provodili politiku ukidanja instancija posredne vlasti i stvaranja društva podanika (sujets). Dakle, nastojalo se da između najviše vlasti i podanika ne postoje instancije koje bi posredovale kraljevim utjecajem na podanike. Nacija, koja se u svojoj političkoj svijesti stvarala, nije bila suprotstavljena postojećoj državi, nego se osjećala u njoj i s njezinom poviješću povezana. Nacija je državu zahtijevala i dovršavala, ali je državu ujedno istrgnula iz kraljevstva i temeljito preoblikovala. Građani su preuzeli državu u vlastite ruke, priklonili se njoj i priznali njezin politički poredak. Preuzimanje države u ruke građana dobilo je svoj izraz u objavi prava ljudi i građana. U tom procesu nacija je zadobila svoj identitet, koji bi bez rušenja kralja i objave ljudskih i građanskih prava bio nerazumljiv. Opat Sieyes definirao je 1789. naciju kao “cjelinu ujedinjenih individua, koje stoje pod zajedničkim zakonom i koje su zastupane istom zakonodavnom skupštinom” (Posavec, 1995., str. 193). Dakle, u nacionalnom identitetu presudan je ne etnički, nego političko voljni kriterij i on ostaje odlučujući za francusko shvaćanje nacije i nacionalne pripadnosti. To nimalo ne umanjuje konstatacija da je npr. jezik za francusku naciju određujući činitelj identiteta, ali to ne znači da je netko Francuz zato što govori francuskim jezikom.

Jedan drugi i drukčiji primjer tvorbe nacionalog identiteta nastao je u procesu stvaranja Sjedinjenih Američkih Država. On je, naravno, nastao iz jedne potpuno druge konstelacije, ali sa sličnim rezultatom. Što je tjeralo države Nove Engleske proklamiranju njihove nezavisnosti? Bila je to potvrda i obrana njihovih prava i njihove slobode, kao što su je oni vidjeli utemeljenu u *common law* i *natural rights*. Pozivajući se na to, oni su ostavili iza sebe svoju prošlost i podrijetlo kao britanski kolonisti, ujedinili su se i formirali u ime univerzalnih ciljeva i načela nezavisnih od etničkog podrijetla, religije i kulture, pomoću kojih su se nadalje definirali kao Amerikanci. Biti *citizen of the United States* značilo je nadalje živjeti i htjeti živjeti u poretku utemeljenom na univerzalnim načelima, kao što je individualna sloboda, pravna jednakost i demokratske institucije. Na ovakav način konstituirajuća nacija, više ljudski nego etnički, bila je otvorena za to da integrira i u sebe preuzme milijune useljenika iz svih zemalja, bez obzira na potpunu različitost etničke pripadnosti i govorno oblikovanje. Očekivalo se, i to striktno od pridošlica, spremnost i voljnu potvrdu da se živi u ovom poretku kao lojalan i patriotski građanin. Poziv na zastavu u američkim školama — što je mnogima Europljanima neobično — konzekventni je izraz ove vrste nacionalnog identiteta i upravo iz toga se objašnjava nečuvana simbolička snaga američke zastave, zastave sa zvijezdama. *The flag* stoji za poredak pod kojim se živi i on utjelovljuje američku ideju nacije.

Tvorba nacije u Njemačkoj počiva na sasvim drugim temeljima. Nijemci su bili nacija bez države kad se stvarala njihova nacionalna svijest. Staro carstvo bilo je podijeljeno u mnoštvo bezdržavnih područja političke vladavine, koje se raspalo tek pod pritiskom Napoleonove imperijalne

vladavine (1806.). U starom carstvu nastalo je u tijeku osamnaestog stoljeća, iznad brojnih političkih granica, prije svega obrazovano društvo koje se razumjelo kao njemačka kulturna nacija. Vlastita umjetnost, obrazovanje i kultura označena i shvaćena kao nacionalna, postavila se nasuprot često dominirajućem francuskom jeziku i literaturi na dvorima i u plemstvu. U tome se vidjelo i nalazilo svoje, ono što je njemačkom narodu u njegovoj vlastitosti primjereno. U tom smislu utemeljeno je nacionalno kazalište, a Justus Moses pisao je esej *O njemačkom govoru i literaturi*. To je, međutim, bilo i ostalo po strani od svakoga političkog poticaja. Nacija kulture opstojala je i razumjela se nezavisno od svake političke nacije, dakle potpuno suprotno nego što je to bilo u Francuskoj. Do promjene ove situacije došlo je Napoleonovim ratovima i političkim pokretom u Njemačkoj protiv Napoleonove vladavine. Neslavni završetak starog carstva i kao poraz od Napoleona usmjerio je Nijemce na same sebe, zahtijevao je osvješćivanje na vlastitost, pozitivno buđenje onoga što su sami bili i pokušaj da se iz toga nađe snaga za otpor i pobunu protiv stranoga, koje je bilo identificirano s Napoleonovom Francuskom. Fichteovi *Govori njemačkoj naciji* i *Katekizam Nijemaca* Heinricha von Kleista izrazi su takvih događanja. Ono vlastito nije se moglo zadobiti iz odnosa prema vlastitoj državi koja nije postojala. Tako su se buditelji nacije nadovezivali na kriterije nacije kulture: jezik, povijest, narodnost i običaje. Ove oznake preokrenute su u politička obilježja, to jest — odgovarajući političkim ciljevima — učinjena su oznakama potencijalne nacije države koja je orijentirana na vlastiti državni poredak kao formu njihove slobode. Pojam nacije, utvrđen na osnovama jezika, povijesti, narodnosti i kulture nije više igrao kao do sada ulogu u području duhovne kulture nego se prevodi u politički pojam nacije. Nacija kulture i jezika tek je sada politička nacija, a ova treba i hoće zajednički nacionalnu državu s granicama koje su određene političkom nacijom obilježenom nacionalnim govorom i kulturom. Revolucione konzekvencije koje se tada nadaju za politički poredak sasvim su evidentne. Slične pojave odvijale su se i u političkim porecima srednje i istočne Europe.

Iz analize triju paradigmatičnih slučajeva nastanka nacionalne države možemo povući nekoliko zaključaka: ma gdje da su se nacije tvorile, bio je to proces postojanja svijesti i tvorbe svijesti s političkim poticajem. To znači da se osvješćivanje na vlastito, na ono što netko sam jest, ne zbiva se samo radi samoga sebe i nije dovoljno samo za sebe. Ono se poduzima i propagira radi utemeljenja i važenja zahtjeva na političku slobodu i samostalnost, uz istovremeno razgraničenje nasuprot stranoga, što se odbija i od čega se hoće biti slobodan. Nacija zadržava svoj identitet, kolektivnu svijest i osjećanje, svijest o nama kao onima koji su međusobno jednaki. Naciju nosi htijenje zajedničkog djelovanja i oblikovanja, koje pretvara razlike i suprotnosti ljudi vezanih u jednu naciju do nepolitičkih, mobilizira emocionalne snage povezivanja i ljude utoliko integrira prema zajednici djelovanja. Ova supstancija jednakosti, dakle nacija, nije nešto dano, nego “preko političke posebne svijesti individualiziran narod” (Schmitt, 1983.:

231). Supstancija jednakosti nije nešto stalno i nema uvijek isti smisao, nego je nešto što se mijenja i što može dobiti različite naglaske. Ovaj povijesni prikaz različitih tvorbi nacije i njihove političke uloge govori jasno o tome kako ne postoji neka definicija nacije neovisno o kontekstu. Riječ je ovdje o pojmovima koji nastaju neposredno s povijesnim sadržajima i zadacima pred kojima stoje ljudi.

2. Sustavni činitelji koji su omogućili proboj moderne nacije

Prvo, to je proces intenzivnog podržavljenja, koji je osobito, kao što smo vidjeli, karakterističan za Francusku. To je jedan proces u čijem tijeku je kruna isključila zahtjeve konkurirajućih moći na vlast. U tom procesu kruna je monopolizirala kompetenciju naredbi i poreza, te ona postaje nositeljem specifičnog uma, *raison d'état*. Aparat vladavine razvija homogenizaciju koja dobiva oblik nacije.

Drugo, privredne i socijalne strukturalne promjene koje se manifestiraju u komercijalizaciji poljoprivredne i zanatske proizvodnje, te nastanku ma kako skromne kapitalističke industrije, dovodi do formiranja jedne nove buržoazije koja prelazi okvire starih staleža. Ovaj sloj razbija lokalnu povezanost nastalu na temelju pripadnosti nekome ograničenom području i stvara snažne pretpostavke za šire nacionalne integracije.

Treće, prosvjetiteljstvo počinje najprije s univerzalnim i kozmopolitičkim zahtjevom; međutim, u tijeku svojega razvitka dopijeva do uvida kako čovječanstvo, barem za sada, nije mogući nosilac ozbiljenja samoga uma. U traženju međurješenja preuzelo se regionalne segmente čovječnosti, koji su se ujedinili pod jednom zajedničkom voljom — voljom nacije.

Četvrto, jedan značajan činitelj tvorbe moderne nacije osobito je isticao Ernst Gellner. Riječ je naime o “kulturi pisma” (Schriftskultur). Izum pisma, smatra on, najveća je revolucija u povijesti čovječanstva; međutim, premda je pismo samo bilo izumljeno pred više tisuća godina, kultura pisma tek je pri prijelazu prema industrijskom društvu započela igrati posebnu ulogu. Za razliku od kulture agrarnog društva, koja je stalno vezana na ograničeno regionalno i socijalno okružje, kultura pisma može pri odgovarajućim vježbama biti prenesena svakome. Time postaje moguće da se kulturni heterogenitet agrarnog društva preraste i da se uspostavi homogeno kulturno društvo. Homogenitet je, kao što sam prije istaknuo, neophodan za funkcioniranje industrijskog društva, u kojem se staleži razrješavaju i u kojem se uspostavlja mobilno društvo sa svojim egalitarnim tendencijama. Dakle, prema Gellneru, nacije nastaju tek u moderniziranim društvima koja stvaraju osnovne preduvjete šire duhovne i materijalne povezanosti. Ova moderna društva nisu, kao što Gellner izričito tvrdi, prirodne datosti, nego proizvodi nacionalizma.

Iz toga se može zaključiti da nacija, oblikovana zakonima, ustavom i političkim institucijama, važi kao politički savez, koji svojim racionalnim

ustrojem zadobiva nedjeljivi i neotuđivi monopol odlučivanja, dakle suverenitet. U obliku nacionalnih država *političko* je nedvosmisleno vladalo u 19. stoljeću, a usprkos gubitku važnosti nacionalne države, *nacionalno* igra i danas značajnu političku snagu, posebno u državama koje tek formiraju svoj politički lik. Ipak, ova važnost uvijek je određena kontekstom društveno-povijesnog života, a ne nekom apstraktnom definicijom.

Kako bismo mogli prosuditi događaje u Hrvatskoj, s obzirom na ponuđene modele uloge nacije i nacionalizma u nastanku države?

Narodi srednje i južnoistočne Europe pozivali su se na samosvojnost i vlastitu formu života u tijeku svoje oslobodilačke borbe za političku samostalnost. Vlastita forma života i povijesni integritet bili su legitimacija njihove težnje za samostalnost nasuprot trajnoj vladavini tuđinaca. Uza sve razlike što postoje među tim narodima, može se ipak u osnovi ustanoviti napadna sličnost. Osvješćivanje na svoje, na ono što oni sami jesu ili misle da jesu, zbiva se ne zbog samoga sebe i nije dovoljno samome sebi; ono se uvijek poduzima i propagira radi utemeljenja i legitimiranja zahtjeva za političkom slobodom i samostalnošću, uz istovremeno razgraničenje nasuprot tuđinskome, koje se odbija i od kojeg se hoće biti slobodan. U tom smislu Hrvatska nije nikakva iznimka, premda postoje neke specifičnosti:

Prvo, Hrvati su imali vlastitu političku tvorevinu (ne kao što se to najčešće kaže državu, jer poznajemo državno formirana društva tek od 17. stoljeća) od konca VII. stoljeća do 1102., dakle do 12. stoljeća. Od toga doba bila je Hrvatska u vezama ili s Ugarskom ili s Austrijom, ili s obje. Njezina veća ili manja ovisnost o ovim zemaljama bila je konstanta njezine povijesti. Hrvatska je imala svoj parlament; međutim, njegove kompetencije bile su, više ili manje, ograničene. Neprijateljski ili prijateljski odnosi bili su usmjereni nasuprot ovih dviju država, što potvrđuje naša politička povijest i literatura. Osmanlijsko carstvo bilo je zajednički neprijatelj svih ovih naroda; dakle, nešto potpuno drugo, nešto zbiljski neprijateljsko.

Hrvati su bili, slično Nijemcima, nacija bez države. Ono što ih je objedinjavalo, to je bila neka zajednička povijest, jezik i kultura. Budući da nisu imali svoju vlastitu državu, razumijevali su vlastito, razvijali su svoju naciju preko kulture, pjesništva, obrazovanja i običaja. Ova njihova forma osvješćivanja bila je uvijek vezana s njihovom političkom samostalnošću, nasuprot stalnom prisustvu vladavine tuđinaca. Hrvati u toj borbi za samostalnošću nisu vidjeli u Srbima svoju glavnu prepreku sve do 20. stoljeća. Stoga i ne postoji vječna mržnja i plemenska netrpeljivost između ova dva naroda, kao što to mnogi na Zapadu žele pojednostavljeno protumačiti sadašnje događaje.

Drugo, žestoke političke napetosti između Hrvata i Srba započinju tek od 1918., kad su oni, zajedno s drugim južnoslavenskim narodima, stvorili jednu državu. Demokratsku jednakost htjelo se između dva svjetska rata utemeljiti na bazi zajedničke ideje južnoslavenstva. Čitav taj pokušaj bio je

miniran već prije Drugog svjetskog rata. Nakon Drugog svjetskog rata htjelo se demokratski homogenitet ostvariti na osnovi pripadnosti jednoj klasi, klasi proletera. Bio je to u osnovi pokušaj da se na temelju radne povezanosti izbore pretpostavke za političku jednakost. Varijanta samoupravnog socijalizma pokušala je izvršiti korekciju ove rigidno marksističke teze, ali su se centrifugalne sile pokazale moćnijima od integrirajućih. Razrješenje Jugoslavije, Sovjetskog Saveza i Čehoslovačke pokazalo je sasvim jasno da desetljeća stabilnog jedinstva, utemeljenog na ideologijama, centralnoj moći partija i armijama nije bila posljednja riječ ovih naroda. I to s pravom, jer ti politički sustavi nisu bili dovoljno inovativni ni u privrednom, ni u političkom pogledu. U trenutku raspada imperija izronile su stare podjele koje su i dalje egzistirale ispod uniformirajuće površine. Čini se da mi u dogledno vrijeme moramo računati — nolens volens — s nacionalizmom kao respektabilnom političkom snagom.

Treće, u navedenim državama prije i nakon njihova raspada, nije bilo liberalnih tendencija ili su one bile zanemariva politička snaga. To se posebno odnosi na nekadašnji Sovjetski Savez, kao i na Jugoslaviju. Demokracije je bilo i njezina supstancija se mijenjala: južnoslavenstvo, klasna pripadnost, etnička pripadnost koji su bili snažna baza demokratskih kretanja. Nedostatak liberalnih tendencija bio je povezan s nepostojanjem građanskog sloja što ga rađa moderna kapitalistička proizvodnja. Moderna društva nisu homogena, kompaktna tijela, nego atomističko jedinstvo konkurirajućih pojedinaca koji se na temelju neke konvencije i ugovora spajaju u *body politic*. Dakle, to su društva koja na temelju individualnih interesa i prava stvaraju zajednice, čiji heterogenitet ne treba uništiti, nego je on pretpostavka za njihovu privrednu i političku uspješnost. Takvih je tendencija na žalost na ovim prostorima bilo malo. Stoga nimalo ne začuđuju snažne ideologije koje naglašavaju potrebu homogeniteta, koji se opet najlakše mogao postići na bazi nacionalne pripadnosti.

Smatram da samo zajedništvo liberalnih i demokratskih tendencija može stvoriti stabilnu modernu državu. To ne isključuje naciju, nacionalizam i njihovu političku ulogu, ali sasvim je očito da homogena nacionalna država tvori opasnost i za pripadnike iste nacionalnosti. Tako moramo gledati i na europsko jedinstvo koje može biti stvoreno ne protiv nacija, nego preko njih i s njima. Završit ću moje izlaganje rečenicom Christiana Meiera: “Kako stvari stoje, veliki koncert čovječanstva igrat će nacije, po mogućnosti harmonično — kao što je to bilo izraženo kod Herdera, slično također već kod Jeffersona, kod Burkea, kod Renana. Jedan svijet gradit će se s mnogo razlika. Morat ćemo učiti to respektirati.” (FAZ, 29. 4. 1994.)

Literatura:

Alter, P., 1985.: *Nationalismus*, Frankfurt a. M.

Bubner, R., “Brauchen wir einen Begriff der Nation?” u: Braitling, P. — Reese-Schäfer, W. (ur.), *Universalismus, Nationalismus und die neue Einheit der Deutschen*, Frankfurt/M., 1991., str. 10-22.

Kohn, H., 1950.: *Die Idee des Nationalismus*, Heidelberg.

Meinecke, F., 1962.: *Weltbürgertum und Nationalstaat*. Werke Bd. V, München.

Plessner, H., 1988.: *Die verspätete Nation*, Frankfurt a. M.

Posavec, Z., 1995.: *Sloboda i politika*, Zagreb.

Prpić, I., Pravodobne i zakašnjele nacije, *Politička misao*, 1/1996., str. 188-206. Schmitt, C., 1983.: *Verfassungslehre*, Berlin.

Winkler, H. A., 1985.: *Der Nationalismus und seine Funktion*, Königstein.

Zvonko Posavec

*NATION AND NATIONALISM AS THE CENTRAL
PHENOMENON OF THE POLITICAL*

Summary

The author's starting point is the fact that modern state emerged in the course of the French revolution. The author looks into the political consequences of the creation of modern state and nationalism. His thesis is that it is not possible to provide a general definition of these two phenomena since their role and the theoretical foundations can be grasped only within social and historical context. The author first expounds on the historical role of the nation in the formation of French, American and German states, and then goes on to explain the systematic role of the creation of nation in the formation of modern societies. At the end, the author applies his theoretical model of nation-research to Croatia.